

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ

Т.А. Денисова*

ПОНЯТТЯ ФУНКЦІЙ ПОКАРАННЯ ТА ЇХ ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Кримінальне покарання є своєрідним феноменом, що систематизує філософські, правові та соціально-психологічні явища. Використання сформульованих іншими науками висновків та рекомендацій дозволяє представити покарання¹ більш об'ємно та всебічно, розглянути такі сфери, котрі не достатньо вивчались юридичною наукою.

Дослідженням проблем сутності та змісту покарання, його цілей та ефективності застосування приділялась певна увага Л. Багрієм-Шахматовим, М. Бажановим, Я. Гілінським, О. Герцензоном, В. Грищуком, І. Даньшиним, В. Дрьомініним, О. Колбом, А. Закалюком, М. Мелентьєвим, Г. Радбрухом, Г. Радовим, М. Стручковим, А. Степанюком, В. Трубніковим, Б. Утевським, Е. Феррі, І. Фойницьким, І. Шмаровим та ін. Однак, незважаючи на значну кількість наукових праць, деякі питання залишаються дискусійними та не мають чіткого визначення. Це, передусім, стосується функцій покарання та їх основної характеристики.

Розвиток людства показав, що теоретичне осмислення покарання, перш за все, пов'язується з дослідженням його значення, систематизованого зв'язку покарання та всієї системи діючого законодавства, а також визначення його ролі в виправленні особи, її соціальній адаптації після звільнення.

У філософсько-правовій науці функція — це діяльність (виконання, здійснення) в рамках певної системи, до якої вона належить². У науковій літературі досить часто застосовується термін “функція”. Наприклад, розкриваючи взаємовідносини між правом і мораллю, Г. Радбрух зазначає, що мораль, з одного боку є метою права, а з іншого — функцією її зобов'язуючої дії³.

© Денисова Т.А., 2006

* декан юридичного факультету Гуманітарного університету "Запорізький інститут державного та муніципального управління", кандидат юридичних наук, професор

¹ Під терміном “покарання” ми розуміємо, по-перше, всі без винятку кримінальні покарання, що передбачені ст. 51 КК України, а по-друге, — передбачений кримінальним законом засіб державного примусу. Тобто, якщо ми говоримо про покарання, то маємо на увазі кримінальне покарання.

² Философская энциклопедия. Т. 5. — М., 1970. — С. 168, 437; Керимов Д.А. Философские проблемы права. — М.: Юрид.лит., 1972. — С. 190.

³ Радбрух Г. Философия права. Пер. с нем. — М.: Междунар. отношения, 2004. — С. 56.

Дослідження об'єктивних можливостей покарання в організації суспільних відносин, що виникають у процесі виконання покарань, слід безпосередньо через аналіз його функцій, який проходить у декількох площинах: філософській, соціальній та юридичній. Без сумніву, значення і ефективність (результативність) функцій покарання відіграють особливу роль у вдосконаленні кримінального та кримінально-виконавчого законодавства України.

В літературі достатньо повно досліджена проблема функцій права як загалом, так і окремих її галузей або інститутів. Кожній галузі притаманні свої особливі функції, що відображають специфіку даної галузі і обумовлюються її призначенням⁴.

З урахуванням призначення права, автори виділяють наступні його функції: регулятивну (функцію регулювання суспільних відносин); охоронувальну (функцію охорони суспільних відносин); виховну (функція наповнена педагогічним змістом і направлена формування законослужняної поведінки членів суспільства). Вказані функції складають так званий блок юридичних функцій⁵.

Якщо в філософії функція розглядається як зовнішній прояв ознак будь-якого об'єкту в даній системі відносин⁶, то в загальній теорії права функцію слід розуміти як обумовлені соціальним призначенням права основні напрямки його впливу на суспільні відносини, в яких виражається службова роль та задачі права⁷. Крім спеціально-юридичних, в теорії права виділяють основні та неосновні функції, підфункції, міжгалузеві функції та функції окремого інституту⁸.

В теорії права немає чіткого визначення поняття покарання. Його називають мірою соціального самозбереження, "психологічним примусом", "законом морального порядку", "заходом державного примусу"⁹ та ін. Чинний Кримінальний кодекс України вперше у ч. 1 ст. 50 "Поняття покарання та його мета" визначив: "Покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого"¹⁰.

Що стосується функцій покарання, то слід відмітити їх важливу особливість — це те, що в своїй сукупності вони створюють механізм досягнення поставленої мети. Цілі кримінального покарання в рівній мірі належать як до кримінального так і до кримінально-виконавчого законодавства. Це визначені в законі: кара, виправлення засуджених, загальна та спеціальна превенція.

У суспільних відносинах завжди проявляється природа об'єктів та явищ, причому ознаки об'єкту завжди проявляються в русі, в діяльності, процесі взаємодії з іншими об'єктами. В основі прояву якостей лежать різні процеси, що іноді заважає об'єкту виявити всі свої риси та якості. Загальновідомо, що є характеристики та властивості, які за одних умов проявляються, а при інших — зникають. Але є такі риси, котрі зберігаються у об'єкта завжди, вони виникають разом із ним і зникають лише за умови його зміни. Сукупність найбільш значущих рис об'єкта виражають його якісну визначеність і називаються основними, суттєвими¹¹. Таким чином, у загальному розумінні, функція — це специфічний прояв якостей того чи іншого об'єкта, що виявляється в процесі його взаємодії з іншими об'єктами. При цьому необхідно враховувати, що функція виражає не тільки якісну, змістовну характеристику об'єкту, але й засіб його дії. Не випадково в філософській літературі зазначалося, що саме "спосіб діяльності" відіграє важливу роль у загалізованому понятті "функція".

⁴ Алексеев С.С. Общая теория прав. — М., 1981. — Т. 1. — С. 192.

⁵ Радько Т.Н. Социальные функции советского права. — Волгоград, 1978. — С. 6; Филимонов В.Д. Охранительная функция уголовного права. — СПб.: Изд-во «Юрид.центр Пресс», 2003. — С. 14.

⁶ Философский словарь. — М., 1968. — С. 389.

⁷ Радько Т.Н. Методологические вопросы познаний функций права. — Волгоград, 1976. — С. 10, 22, 25.

⁸ Радько Т.Н. Теоретические и методологические проблемы функций социалистического права: Автореф. дис. ...д-ра юрид. наук. — М., 1978. — С. 10-12.

⁹ Фойницкий И.Я. Учение о наказании в связи с тюремным содержанием. — М., 2000. — С. 67; Ферри Э. Уголовная социология / Сост. и предисл. В.С. Овчинского. — М.: ИНФРА-М, 2005. — VIII. — С. 422; Соловьев В.С. Право и нравственность. — Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2001. — С. 136-137; Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.; За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. — Київ-Харків: Юрінком Інтер-Право, 2001. — С. 338-339 та ін.

¹⁰ Кримінальний кодекс України // ВВР. — 2001. — № 25-26. — Ст. 131.

¹¹ Мелентьев М.П. Функции советского исправительно-трудового права. — Рязань, 1984. — С. 5.

Функції покарання мають свою якісну специфіку. Саме тому поняття “загальні функції”, “кримінально-правові функції”, “кримінально-виконавчі функції” слід використовувати в процесі призначення і виконання покарання. Таким чином, якщо розглядати покарання як систему, то функції повинні виражати не тільки властивості його внутрішніх структурних елементів, а й присутній тільки покаранню специфічний спосіб впливу на суспільні відносини і зв’язки в процесі призначення та виконання покарання. Через ті чи інші функції, покарання виконує свою специфічну роль у колі системи суспільних відносин як на стадії призначення покарання (для виявлення пом’якшуючих або обтяжуючих обставин, вибору виду покарання і т.ін.), так і в процесі його виконання (ефективність покарання, виправний вплив, запобіжна функція тощо)¹².

Слід приєднатися до думки З.А. Астемирова, який при характеристиці ролі та значення функцій покарання, підкреслював, що від цілей покарання слід відрізняти його функції, завдяки яким можливо вирішувати часткові завдання, досягати проміжні результати на шляху до визначених цілей¹³. Дійсно, функції кримінального покарання допомагають досягти поставлених у кримінальному законі цілей через стадії призначення, виконання та відбування покарання.

Саме через функції покарання проявляється його соціальне призначення та сутність. Реалізація функціональних можливостей, в ім’я досягнення цілей, що стоять перед покаранням, складає механізм призначення та відбування покарання¹⁴.

Безумовно, виявлення різноманітних рис покарання, його карального, виправного та запобіжного елементів і відповідних з ними функцій покарання в якійсь мірі є умовним. Покарання цілісно, його функціональні потенціальні можливості реалізуються в тісному взаємозв’язку. Кожна функція не тільки направляє на реалізацію притаманній їй меті, але й здійснює вплив на досягнення й інших цілей покарання. Так, реалізація виховної функції покарання слугує не тільки виправленню засудженого, а й направлена на запобігання вчиненню злочинів як засудженою особою, так і іншими особами з нестабільною поведінкою. Всі властивості покарання та його функції реалізуються комплексно, в залежності від певних особливостей.

Відносно класифікації функцій покарання в літературі висловлюються різні позиції. Одні автори виділяють такі функції, як захисну (охоронювальну), каральну, соціального контролю, виховну та нормативно-регулятивну; другі називають функцію охорони, регулятивну та виховну; треті — охоронювальну, виховну, запобіжну та каральну¹⁵.

Таким чином, можна дійти до висновку, що в цілому, автори висловлюють з приводу класифікації функцій кримінального покарання певну узгодженість і слід погодитися з такою позицією. Однак, слід відзначити, що дані функції направлені на досягнення загальних цілей (кара за вчинений злочин, виправлення засуджених, недопущення вчинення нових злочинів і т.ін.). Але крім загальних цілей, покарання переслідує і цілі проміжні. Це можуть бути: пошук призначення такого покарання, що відповідає тяжкості злочину, призначення покарання за вчинення декількох злочинів, призначення покарання за вчинення діяння у співучасті і т.ін. (кримінально-правовий аспект) та виховання законослухняної поведінки у засуджених, соціальна адаптація в місцях виконання покарання та після його відбуття і т.ін. (кримінально-виконавчий аспект).

Розглядаючи далі цілі покарання і шляхи їх реалізації, можна виділити і низку забезпечувальних функцій. Так, у кримінально-виконавчому праві це функції фінансування,

¹² Гальперин И.М. Наказание: социальные функции, практика применения. — М., 1983; Саркисова Э.А. Предупредительная роль уголовного закона. — Мн., 1979; Уголовно-правовые средства предупреждения преступлений. — Мн, 1975.

¹³ Астемиров З.А. Проблемы теории уголовной ответственности и наказания. — Махачкала, 1987. — С. 79.

¹⁴ Мицкевич А.Ф. Уголовное наказание: понятие, цели и механизмы действия. — СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2005. — 329 с.

¹⁵ Дровосеков Г.В. Наказание: содержание, функции, цели // Цели уголовного наказания. — Рязань, 1990. — С. 53; Полубинская С.В. К вопросу о целях наказания // Проблемы совершенствования уголовного закона. — С. 96; Зубкова В.И. Уголовное наказание и его социальная роль: теория и практика. — М.: Изд-во НОРМА, 2002. — С. 122 та ін.

медичного забезпечення, комунально-побутового обслуговування тощо.

Виходячи із визначення поняття функцій можна підкреслити, що покарання має загальні функції (основні), спеціальні, а саме кримінально-правові та кримінально-виконавчі функції і забезпечувальні функції.

Загальними, на нашу думку, слід вважати функції: захисну; виховну; компенсаційну; ресоціалізації засуджених та їх соціальна адаптація після звільнення від покарання; соціального контролю.

За своєю характеристикою захисна функція, окрім державного примусу у вигляді кари, повинна виконувати загальну та спеціальну превенцію. Ця функція кримінального покарання виникла з появою кримінально-правових заборон, оскільки поряд із застосуванням кари до винного, законодавець створював низку запобіжних заходів, метою яких стала загальна та індивідуальна превенція, що повинна корегувати поведінку особи, відвернути її від негативної спрямованості та не допустити вчинення злочину. Суспільство з метою охорони себе застосовує низку охоронювальних норм, які, на відміну від роз'яснювальних та регулятивних, направлені на регламентацію заходів відповідальності за протиправну поведінку.

Виховна функція має педагогічний та соціальний зміст. Вона одночасно направлена і на засудженого, і на його оточення, і на суспільство. Саме з виховною функцією пов'язано виправлення особи, хоча ставлення до здійснення такої мети є неоднозначним¹⁶. На нашу думку, виправлення особи, — це виховання у неї поваги до людини, суспільства, держави, праці, власності, норм моралі та стимулювання правослухняної поведінки, завдяки якій у період та після відбування покарання вона відмовиться від вчинення нових злочинів.

Компенсаційна функція пов'язана із захистом потерпілого та відшкодуванням йому шкоди, що завдана злочином. Не зважаючи на певні досягнення з цього питання, потерпілих і зараз розглядають переважно в кримінально-процесуальному ракурсі через призму явно гіпертрофованих інтересів держави. Допомога потерпілим та компенсація шкоди, завданої злочином, повинна стати основним елементом справедливого ставлення до них.

Функція ресоціалізації засуджених та їх соціальна адаптація після звільнення від покарання. Для поступових якісних змін орієнтирів у житті, заміни пріоритетів та поведінки, слід запроваджувати спеціальні програми ресоціалізації. В законі України "Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк" використовується поняття соціальна адаптація — як комплекс правових, економічних, організаційних, соціально-психологічних та інших заходів, які здійснюються щодо звільнених осіб з метою пристосування до умов соціального середовища, захисту їх прав та законних інтересів¹⁷. Оскільки особа може усвідомлювати необхідність зміни ставлення до свого життя, зажадати перемін у своїй поведінці і стосунках з оточуючим середовищем вже у ході досудового слідства чи у стадії розгляду справи у суді, процес соціальної адаптації повинен розпочинатися незалежно від того, який вид та термін покарання визначить суд.

Функція соціального контролю повинна включати негативну моральну та правову оцінку особи, яка вчинила злочин, громадський контроль за відбуванням покарання та нагляд у постпенальний період. Громадські об'єднання та організації в рамках кримінально-правових відносин повинні здійснювати наглядові функції, соціальний патронаж над засудженими, координувати дії щодо організації контролю за діяльністю кримінально-виконавчих установ та інспекцій, забезпечувати роботу центрів соціальної реабілітації.

Функції покарання виражають не тільки властивості окремих його елементів, а й притаманні йому специфічні заходи впливу на суспільні відносини, що виникають у зв'язку із вчиненням

¹⁶ Гоббс Т. Избранные произведения: в 2-х т. — М.: Мысль, 1964. — Т. 2. — С. 323-325; Мор Т. Утопия: Пер. с лат. — М.: Наука, 1978. — С. 230-242; Бэкон Ф. Сочинения: в 2-х т. — М.: Мысль, 1971. — Т. 1. — С. 257-258; Степанюк А. Ф. Сущность исполнения наказания. — Х.: Фолио, 1999. — С. 43-64; Денисова Т. А. Ще раз про виправлення засуджених // Вісник Львівського університету. Серія юридична. — 2004. — Вип. 39. — С. 587-594 та ін.

¹⁷ Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк: Закон України від 10.07.2003 р. // Урядовий кур'єр. — 2003. — 8 серпня.

злочину. Ці відносини існують між державою (орган дізнання, слідства, прокуратури, суду, адміністрація кримінально-виконавчої установи) та особою, яка вчинила суспільно небезпечні діяння, що заборонені кримінальним законом. Кожен із цих суб'єктів наділений певними правами та обов'язками. Так, злочинець повинен відчувати негативні наслідки, що пов'язані з вчиненням злочину та відбутти кримінальне покарання, передбачене законом. З іншого боку, — суд (орган дізнання, слідства, прокурор), — вправі застосувати примусові заходи впливу щодо такої особи. І навпаки, на зазначені суб'єкти, закон покладає обов'язок притягнути винну особу до кримінальної відповідальності та призначити покарання. Таким чином, функції покарання беруть активну участь у забезпеченні реалізації кримінальної відповідальності та покарання.

Функції покарання не статичні, вони знаходяться в постійній дії та взаємозв'язку і виступають мірою реалізації цілей покарання. Одночасно реалізація цілей покарання починається з того моменту, коли починають діяти його функції, а саме в процесі призначення покарання.

Функції покарання завжди притаманний реальний, конкретний (адресний) характер, вони проявляють себе в процесі застосування покарання і обов'язково враховують індивідуальний та диференційований підходи до різних суб'єктів суспільних відносин. Кримінально-правова заборона не тільки змінює світогляд, піднімає моральні якості, але й стимулює законотворчу поведінку.

Загальні функції покарання є невід'ємними на всіх стадіях кримінально-правових відносин, вони починаються з моменту вчинення особою суспільно небезпечних діянь і закінчуються постпенальним періодом. Функції покарання у кримінальному праві починають діяти в процесі процедури призначення покарання, а функції покарання у кримінально-виконавчому праві — з моменту виконання та відбування покарання.

Для ефективності реалізації функцій покарання необхідно створювати правові умови, що сприяють їм, впливають на них та забезпечують реалізацію. Поряд із тим, що умови слугують досягненню позитивного результату, вони можуть і гальмувати розвиток та реалізацію функцій покарання. Саме від якісного правового регулювання залежить успіх у досягненні кінцевих цілей покарання. З урахуванням сказаного, умовами ефективності реалізації функцій покарання слід розуміти як саме ті умови, які здійснюють суттєвий вплив на результат, на досягнення цілей, що передбачені кримінальним та кримінально-виконавчим правом.

Як зазначалось, спеціальними функціями покарання ми вважали два блоки, а саме кримінально-правові функції та кримінально-виконавчі. Ці групи функцій також взаємопов'язані, як із загальними, так і між собою. Причому, кримінально-правові функції проявляються через реалізацію кримінально-виконавчих функцій покарання.

Кримінально-правовими функціями покарання слід вважати такі: функцію реалізації принципів призначення покарання; функцію забезпечення загальних засад призначення покарання; функцію врахування обставин пом'якшуючих чи обтяжуючих покарання при його призначенні; функцію забезпечення призначення покарання за незакінчений злочин, а також вчинений у співучасті; функцію призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом; функцію призначення покарання за сукупністю злочинів; функцію призначення покарання за сукупністю вироків; функцію забезпечення правил призначення покарання та зарахування строку попереднього ув'язнення; відновлювальну функцію.

Стосовно кримінально-виконавчих функцій у науковій літературі вже частково розглядалися дані питання¹⁸. Підкреслювалось, що виправно-трудова (нині кримінально-виконавчі) функції витікають із самої сутності покарання, вони носять підлеглий характер стосовно тих чи інших цілей і що кожна функція для досягнення поставленої мети має конкретно визначену задачу. Також

¹⁸ Астемиров З.А. Проблемы теории уголовной ответственности и наказания. — Махачкала, 1987. — С. 21; Мелентьев М.П. Указ. соч. — С. 8.

М.П. Мелентьев розглядав такі функції, як правовий вплив, направлений на організацію суспільних відносин, що виникають у процесі виконання кримінальних покарань, тобто вплив, у якому виражається соціальна роль виправно-трудового права в суспільстві та державі й проявляється спосіб організації виправно-трудових відносин. У ході аналізу виправно-трудового права, автор виділяв дві групи функцій: а) соціально-політичні та б) спеціально-юридичні. До першої групи належали функції: вираження, закріплення та реалізації виправно-трудової політики; вираження та реалізації соціальної політики в процесі виправлення та перевиховання засуджених. До другої групи функцій: встановлення і конкретизація правового статусу суб'єктів карально-виховного процесу; встановлення та закріплення засобів виправно-трудового впливу на засуджених; конкретизацію кримінально-правової кари; забезпечення організації виконання покарання та застосування заходів виправно-трудового впливу; забезпечення запобігання правопорушенням як з боку засуджених, так і інших осіб¹⁹. Нам вбачається дана класифікація досить складною, і основним її недоліком є змішаність певним чином кримінально-правових та кримінально-виконавчих функцій (як зазначалось, дані функції знаходяться у взаємозв'язку, але вони не замінюють одна одну).

Виходячи з аналізу кримінально-виконавчого законодавства, діяльності кримінально-виконавчої системи, завдань, що вона повинна вирішувати, а також цілей покарання на стадії його виконання та відбування, вважаємо, що до спеціальних кримінально-виконавчих функцій слід відносити: каральну, охоронювальну, виховну, запобіжну.

Враховуючи ці визначення та вищенаведені положення, можна зробити наступні висновки:

1. Функції покарання — це основні напрямки кримінально-правової та кримінально-виконавчої діяльності покарання, завдяки якій розповсюджується вплив на особу, до якої покарання призначено і виконано, а також на інших осіб із нестабільною поведінкою з метою уникнення вчинення ними нових злочинів.

2. Покарання має загальні (основні) функції (так би мовити, стратегічні напрямки держави), спеціальні, до яких слід відносити: кримінально-правові функції, кримінально-виконавчі функції та забезпечувальні (другорядні або додаткові) функції.

3. В функціях покарання виявляється його соціальне призначення та сутність і саме виконання відповідних функцій служить реалізації цілей покарання, що зазначені в кримінальному та кримінально-виконавчому законодавстві. Тобто саме функції вказують нам шляхи для досягнення цілей, що стоять перед покаранням.

4. Наведена класифікація функцій покарання свідчить про те, що надання відповідним правоохоронним, судовим та кримінально-виконавчим органам певних повноважень, дозволяє достатньо повно і глибоко реалізувати в рамках закону притаманні покаранню властивості, структурні і внутрішні його елементи. З іншого боку, конкретизація окремих функцій або груп функцій дозволяє виявити механізм їх прояву, визначити ефективність і ті напрямки, за якими необхідно здійснювати вдосконалення такої діяльності.

5. Засобами досягнення цілей покарання є нормативні вказівки кримінального закону про систему та види покарань, принципи та загальні начала призначення покарання, пом'якшуючі та обтяжуючі обставини і т.п., а також визначення основних засобів карально-виховного впливу на засуджених у процесі виконання та відбування покарання в межах кримінально-виконавчого законодавства (режиму відбування покарання, суспільно корисної праці, виховної роботи, загальноосвітнього та професійного навчання).

*Стаття рекомендована до друку кафедрою кримінального права Гуманітарного університету "Запорізький інститут державного та муніципального управління"
(протокол № 2 від 14 вересня 2005 року)*

¹⁹ Мелентьев М.П. Указ. соч. — С. 11-12.